

YIMISA TSIMARA TIBANTUSTAN

**Ku yisa ehubyeni (khoto)
Vurhangeri bya Ndhavuko ni bya
Makhoi-San Nawu 3 wa 2019**

TKLA yi NINKOKA hi kuva yi lemuka ximfumo tindhawo ta Makhoi nama San ni varhangeri va vutshamo laha Afrika Dzonga.

Kufana ni nawu lowu a wu simekiwe ekusunguleni, lowu wu vitaniwaka Framework Act, TLA yi tekela enhlokweni tindlela ta ndzhavuko, tindhawu, ni maendlele ya swilo, leswi swi yaka emahlweni kuva ni xiave eka vunwinyi bya timilyoni ta MaAfrika Dzonga. Nawu lowu wu katsakanya milawu hinkwayo eka vurhangeri bya ndzhavuko. Hambi loko swi ri tani, nawu lowu wu xungeta khombo lerikulu eka xidimokirasi xale tindzhawini talemakaya ni timfanelo ta misava. Nxaxameto wa wa nawumbisi lowu, ni lowu wu teke emahlweni ka wona swi nyika mpfumelelo wa nhluvukiso eka vurhangeri bya ndzhavuko hambi kuri nawu wa swandzhavuko kumbe yona customary Law, kuhlantswa tindlela hinkwato leti ti teke ni valungu. Hi kutisola, nkarhi wo endla sweswo wuwe wu herisiwa.

Vundzeni

- ◇ **KU YIMISA MILAWUMBISI
YA BANTUSTAN 6**
- ◇ **Matimu ni matshamelo
ya TKLA 8**
- ◇ **I yini leswi hoxekeke hi
TKLA eka miganga ya
ndhavuko ni ya MaKhoi-San? .. 10**
- ◇ **Palamende a yi yingisi
marito ya vanhu va le
matikoxikaya 20**
- ◇ **Kuya ehubyeni ya nawu 22**
- ◇ **Swiyenge leswi
khumbekaka swa
Vurhangeri Bya Ndhavuko
Ni Bya MaKhoi-San Nawu 3
wa 2019 .....25**

KU YIMISA MILAWUMBISI YA BANTUSTAN i tsima leri sunguriweke hi Xikungu xa Xidemokrasi xa Matikoxikaya (Alliance for Rural Democracy (ARD) hi 2018.

Eka swin'wana, tsima leri ri lemukisa maAfrika Dzonga hi khombo ra Nawu 3 wa 2019 (TKLA) wa Vurhangeri bya Ndhavuko ni bya Ma-Khoi-San. Khale ka valwelantshunxeko van'wana va seketela hungu ra tsima leri. Hi Khotavuxika 2019, ARD yi rhangele vanhu vo tlula kwalomu ka 1200, ku katsa vaaki va le matikoxikaya, eka machi yo ya e-Union Building, va kombela Presidende Ramaphosa leswaku a nga endli TKLA yi va nawu. Xikombelo lexi xi honisiwile hi Presidende! Hi Dzivamisoko 2021, TKLA yi endliwe nawu.

Namuntlha..

- ◇ Tsimane seketela miganga ni mihlangano leyi kanetaka TKLA ehubyeni ya nawu.
- ◇ Va vula leswaku TKLA a yi fikeleli mimpimanyeto leyi andlariweke hi Vumbiwa naswona yi nga vula khombo eka vaaki va le matikoxikaya eka khale ka ti-Bantustan, swin'we ni le migangeni ya MaKhoi-San.
- ◇ Hambiswiritano, tsimane leri **A RI** kanetani ni ku amukeriwa ximfumo ka ndzhaka, miganga ni varhangeri va MaKhoi ni MaSan loku se ku tekeke nkarhi wo leha.
- ◇ Naswona tsimane leri **A RI** kanetani ni nawu wa ntumbuluko ni vurhangeri bya ndhavuko. Ri lava ku tiyisisa leswaku muxaka wa vurhangeri bya ndhavuko ni nawu wa ntumbuluko leswi amukeriwaka hi nawu swi ni vutihlamuleri eka vanhu, a swi tluli ntumbuluko wa vutomi naswona swi hava maendlelo yo huma endleleni yo lawuriwa hi tindlela ta xikoloni.

Matimu ni matshamelo ya TKLA

2015

- Nawumbisi wa vurhangeri bya Ndzhavuko ni bya
- Makhoi-San wu tivisiwa e Palamende.

2016-2018

- Ku rhambiwe rixaka leswaku ri hoxa mavonelo
- hi Nhlngano wa Tiko swin'we ni Vusimekanawu
- bya Xifundzha ku kuma swibumabumelo swa Nawumbisi.

HUKURI 2019

- Presidende Ramaphosa a sayina Nawumbisi wu va
- Nawu - Vurhangeri Bya Ndhavuko Ni Bya Ma-Khoi-San Nawu 3 wa 2019 (TKLA). Leri i goza ro hetelela eku simekeni nawu lowuntshwa.

N'WENDZAMHALA 2020

- Presidende Ramaphosa u kandziyise siku ra ku
- sungula ku tirha ka TKLA.

1 DZIVAMISOKO 2021

- TKLA wu sungule ku tirha naswona wu siva khale
- ka milawu ya vurhangeri bya ndhavuko ku fana na Vurhangeri bya Ndhavuko ni Vuhleri bya Vulawuri Nawu wa 2003 (Nawu wa Vuhleri).

I yini leswi
hoxekeke hi
TKLA eka
miganga ya
ndhavuko ni ya
MaKhoi-San?

1. Vaaki va le matikoxikaya va nga ha tekeriwa timfanelo ta vona ta misava

Xiyenge 24 xi vula leswaku tikhanselara ta Ndhavuko va nga kanerisana, handle ko kuma mpfumelelo eka vanhu lava misava kumbe timfanelo tin'wana ta vona ti nga khumbekaka(languta pheji 30).

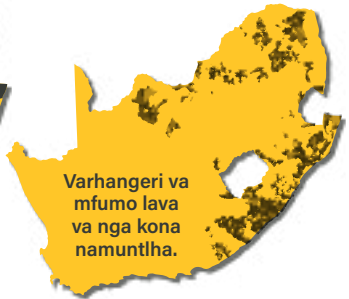
- ◇ Vanhu lava nga ni timfanelo ta ntumbuluko kumbe tin'wana tale 'tlhelo' ta misava a va sirheleriwi, a ku vulavuriwi na vona kumbe ku hakeriwa, leswi honisaka swilaveko swa Nsirhelelo wa Nkarhinyana wa Timfanelo ta le Tlhelo ra Misava Nawu wa 1996 (Interim Protection of Informal Land Rights Act of 1996 (IPILRA)).
- ◇ IPILRA wu vula leswaku loko timfanelo ta vanhu ta misava ti tekiwa swi nga ri enawini, va fanele ku rirsiwa hi swalemandleni.

2. Vaaki va le matikoxikaya va tsandzeka ku byarhisa vutihlamuleri eka valawuri va ndhavuko hi ndlela leyi va yi tirhisaka hayona mali ya muganga

TKLA a yi nyiki vaaki va le matikoxikaya tindlela to kuma mahungu ya ndlela leyi tikhanselara ta ndhavuko ma yi tirhisaka hayona mali ya vona.

- ◇ Mali hinkwayo ya muganga wa ndhavuko yo huma kwihi ni kwihi sweswi se yi ta nghenisiwa eka tiakhawunti ta le bangi leti lawuriwaka hi mfumo (Vona Xiyenge 23 xa nawu eka pheji 26). Endlelo leri ri tirhisiwile e-North West makume ya malembe kasi ri vangele ku lahleka lokukulu ka timali ta muganga.
  - » Miganga yo tala ya ndhavuko yi lahlekeriwe hi mali yo tala hikwalaho ka swiendlo swa tikhanselara ta ndhavuko, varhangeri va ndhavuko ni mimfumo ya swifundzha.
  - » Le-North West, Bakgatla ba Kgafela va lahlekeriwe hi mali ya kwalomu ka R5 wa tibilyoni (vona xiviko xa Khomixi ya Baloyi eka <http://www.saflii.org/images/baloyi.pdf>), kasi Bapo ba Mogale va lahlekeriwe hi R800 million (vona Xiviko xa Musirheleri wa Rixaka eka <https://www.customcontested.co.za/wp-content/uploads/2017/07/Bapo-Ba-Mogale-D-Account-Investigation-Report-002.pdf>).
- ◇ Kasi, mukhuva wo fambisa timali wa “D-account” lowu nga fambangiki kahle wa tikhanselara ta ndhavuko lowu a wu tirha exifundzheni xa North West ntsena, sweswi se wu ta tirha eswifundzheni hinkwaswo.

3. Hlayisa swiyenge swa maendlelo ya khale/xihlawuhlawu naswona wu tiyisa matshamelo ya ndhawu ya Bantustan

Swiyenge leswi swi endliwe hi ndlela yo susa vanhu etindzhawini ta vona hi kuvasindzisa, laha vanwana va nga sindzisiwa kuva va titeka tani hi rixaka rinwe kumbe kutsatsiwa eka tinxaka to karhi, leti a a va ngari ni vuxaka ni tona.

- ◇ Tinxaka ti thyiwa tanihi miganga ya Ndhavuko.
- ◇ Valawuri va ndhavuko va thyiwa mavito ya tikhanselara ta Ndhavuko
- ◇ Mindzilikano ya varhangeri va ndzhavuko yi yisa emahlweni tindlela ta Bantustans (languta mepe laha henhla)
- ◇ Vaaki va le matikoxikaya va ha tshamile etindhawini leti fanaka ta Bantustan leti hambetaka ehansi ka TKLA, leti lawuriwaka hi vuhlawulekisi ni vurhangeri bya nsindziso bya ndhavuko lebyi simekiweke hi mimfumo ya xikoloni ni ya xihlawuhlawu.
- ◇ TKLA ngopfungopfu yi tirha etindhawini leti eAfrika Dzonga.

4. A wu seketeli xidemokrasi naswona wu hlohlotela mboyamelo wa vulawuri bya valungu eka nawu wa ntumbuluko

TKLA wu hambukile eka matwisiselo ya Khoto ya Vumbiwa ya nawu wa ntumbuluko tanihi 'nawu lowu tirhaka' lowu cincaka ni ku endla nhluvuko hi ku famba ka nkarhi naswona wu andlariwa hi vanhu lava wu tirhisaka.

- ◇ Ematshan'weni ya sweswo TKLA wu tirhisa mboyamelo wa ximfumo wa xihlawuhlawu wa nawu wa ndzhavuko wa endlelo ro lawula leri vekaka varhangeri va ndhavuko ehenhla kutani miganga yi va ehansi ka vulawuri byebyo.
- ◇ Swiyenge swi nga ri swingani leswi boxaka xidemokrasi eka Nawu wa Vuhleri swi susiwile.
  - » Swiboho hinkwaswo swi endliwa hi tikhanselara ta ndhavuko, tindlu ta vuhosi ni mimfumo handle ka mpfumelelo lowu wu lowu wu humaka eka vinyi va misava lava va khumbhekaka eka tindzhawu tona teto.
  - » Wu siva Nawu wa Matikhomele wa tikhanselara ta ndhavuko hi lowu lavaka ku fana ni Nawu wa Matikhomele wa Nawu wa Endlelo ra Masipala lowu tirhaka eka vatirhelamfumo lava hlawuriweke, ku susiwa hinkwaswo leswi vulavulaka hi "*muganga*" na "*xidemokrasi*".
  - » Wu susa ntirho wa varhangeri va ndhavuko ni makhansela wo endla "*leswi vuyerisaka muganga wa ndhavuko*" wu siviwa hi ntirho wo endla "*leswi vuyerisaka ... huvo*".

- » Nawu wa Matikhomele lowuntshwa wu katsa swiyenge leswi engetelekeke swa nhlaysioxihundla laha tikhanselara ta ndhavuko ma nga tirhisaka sweswo ku tumbeta mabulo ni swiboho leswi khumbaka nhundzu leyi tolovekekeke ya muganga.
- » TKLA a wa ha koxi leswaku tikhanselara ta ndhavuko ma paluxa tirhekhodo ta wona, switatimendhe swa timali ni tinyiko ni mihlengo emugangeni wa yona, kambe swi paluxiwa eka Muphurimiyara.
- » Wu vekela etlhelo kumbe ku hunguta ku hoxa xandla ka miganga ya ndhavuko eka vulawuri bya ndhavuko.
- » Wu hunguta tindlela to paluxa swilo ni ku byarha vutihlamuleri ka vurhangeri bya ndhavuko; naswona
- » Wu nghenisa ku tirhisa ka bangi loku lawuriwaka hi mfumo emugangeni ya ndhavuko – ku nga mukhuva lowu swi nga erilaveni leswaku wu pfula ndlela ya vukungundzwana ni ku tirhisiwa hi ndlela yo biha.

5. Wu bakanyelo ethelo ku tsandzeka ka mfumo ku cinca mihlangano ya ndhavuko

Loko Vumbiwa byi endliwe nawu eAfrika Dzonga, mfumo wu xiye xilaveko xo hlanganisa mihlangano ya vurhangeri bya ndhavuko swin'we ni milawu ya maendlo ya xidemokrasi – ku nga endlelo leri vuriwaka 'ku cinca.' Sweswi swi vangiwe hileswi vanhu vo tala va heleriweke hi ku tshemba varhangeri va ndhavuko endzhaku ka mfumo wa xihlawuhlawu naswona tihulumendhe ta valungu ti va tirhisele ku sindzisa vanhu enkarhini lowu hundzeke.

- ◇ Nawu wa Vuhleri wu andlale leswaku ku cinciwa vulawuri bya vuhosi byi va tikhanselara ta ndhavuko hi mihlawulo – laha a ku laveka leswaku swirho swa 40% swi hlawuriwa hi muganga naswona n'wexanharhu xa swirho xi va vavasati.
- ◇ Khomixini ya Mikwetlembetano ni Swikoxo swa Vurhangeri bya Ndhavuko yi simekiwile ku laviswa mikwetlembetano ni swikoxo leswi taleke malunghana ni loyi a faneleke ku va eka swikhundlha swa vurhangeri bya ndhavuko.
- ◇ Tindlela hatimbirhi ti tsandzekile – eswifundzheni swin'wana mihlawulo yi endliwile hilaha ku nga fanelangiki naswona siku ro hetelele se a ri hundzile, kasi eLimpopo ku hava mihlawulo leyi endliweke.
- ◇ Swotala leswi kumiweke hi Khomixini swi tlhontlhiwile ekhoto.
- ◇ TKLA wu tsandzeka ku simeka ndlela leyi humeelaka yo byarhisa vutihlamuleri eka valawuri va vuhosi lava nga si cincaka. Ematshan'weni ya sweswo wu tirhisa ndlela leyi fanaka leyi tsandzekeke ku cinca.
- ◇ Khomixini yi pfariwile ehansi ka TKLA, kasi mikwetlembetano ya ha ya emahlweni.

6. Wu simeka xiyenge xa vumune xa mfumo

Vumbiwa byi pfumela leswaku swiyenge swa hulumendhe leswi hlawuriweke ku va swona ntsena leswi nga ni matimba ya mfumo. Sweswo i swa nkoka ku tiyisisa leswaku maAfrika Dzonga ma nga byarhisa vutihlamuleri eka valawuri hi ku tirhisa mihlawulo.

- ◇ Hambiswiritano, xiyenge xa 25 xa TKLA xi pfumelela tindzawulo ta mfumo ku avela mitirho leyi hi ntolovelo yi endliwaka hi varhangeri ni tikhanselara ta ndhavuko yi va muxaka wa 'mitirho' leyi tiviwiki kahle.
- ◇ Lunghiselelo leri faneke eka Nawu wa Vuhleri ri vange leswaku valawuri bya vuhosi va va ni matimba yo hambanahambana lawa ma faneleke ma va ehansi ka timasipala kumbe swiyenge swin'wana swa muganga.
  - » Ku humesiwa ka mapapila yo tiyisisa adirese ya vutshamo, lawa ya laviwaka hi vanhu leswaku va fikelela vukorhokeri bya nkoka byo tanihi ku kuma Mapapila ya Vutitivisi ni ku pfula tiakhawunti ta le bangi.
  - » Swiboho swa ku tirhisiwa ka misava hi ku ya hi Nawu 16 wa 2013 wa Vufambisi bya ku Kunguhata ka Ndhawu ni ku Tirhisiwa ka Misava.
  - » Ku aviwa ka misava.
- ◇ Varhangeri va ndhavuko a va hlawuriwi hikokwalaho a va fanelanga va va ni matimba ya hulumendhe. Loko va tirhisa matimba wolawo hi ndlela yo biha, a swi koteki ku va byarhisa vutihlamuleri!

7. Wu khoma miganga ya Makhoi-San kuhambana

Hambileswi varhangeri va MaKhoi-San va lawulaka vanhu vo karhi ntsena, handle ko tihlanganisa ni ndhawu yo karhi, varhangeri va ndhavuko va lawula ndhawu yo karhi naswona va lawula vanhu va ndhawu yoleyo.

Palamende a yi yingisi marito ya vanhu va le matikoxikaya

**Ntwanano wa Xidemokrasi
xa Matikoxikaya ni vaaki va
le matikoxikaya va khome
tinhlengeletano ta rixaka
leti hleriweke hi Palamenhe
ivi va kaneta Nawumbisi wa
Vurhangeri bya Ndhavuko
ni bya Ma-Khoi-San.**

Kambe mfumo wu tsanwe vaaki va le matikoxikaya eka mintshamo leyi va veke na yona.

- ◇ Swiphiso leswi khumbaka ku hoxa xandla ka rixaka swi katsa:
- ◇ ku hlwela ku tivisiwa ka tinhlengoletano;
  - » ku cinciwa hi xihatla ka tindhawu ta tinhlengoletano;
  - » kuva tindhawu ta mintshamo ti ri ekule ni miganga ya matikoxikaya;
  - » Nawumbisi wu kumeka hi ririmi ra Xinghezi ntsena;
  - » ku hava tikopi ta Nawumbisi etinhlengoletanwini to tala;
- ◇ Etindhawini to tala Nawumbisi a wu tivisiwe leswaku wu kumbha miganga ya MaKhoi-San ntsena.
- ◇ Leswi vuriwaka hi varhangeri va ndhavuko a swi lawula tinhlengoletano tin'wana.

Kuya ehubyeni ya nawu

ARD yi ya Ekhoto ya Vumbiwa ku yimela vaaki va le matikoxikaya lava timfanelo ta vona ta vumbiwa ni ta ntumbuluko swi nga le khombyeni ehansi ka TKLA.

Va vula leswaku TKLA yi tsanwa milawu ya maendlelo leyi Vumbiwa bya hina byi sekeriweke eka yona, leyi nakambe yi kumekaka eka nawu wa ntumbuluko. Milawu leyi ya maendlelo i xidemokrasi, ku byarha vutihlamuleri ni ntshunxeko. TKLA yi tlhela yi xungeta timfanelo ta muganga emhakeni ya miako, ndzingano, ntshungu wa ku hlangana, vululami bya vufambisi ni mfanelo ku hoxa xandla ka rixaka ni ka politiki.

ARD ni vaaki va le matikoxikaya va kaneta swiyenge swa TKLA leswi xungetaka vutomi bya vona ni timfanelo ta misava. Va vilerisiwa hi TKLA hikuva va vonile ku karhateka ni swiphiso leswi vangiwaka hi Nawu wa Vuhleri.

◇ Kusukela loko Nawu wa Vuhleri wu sungule ku tirha:

- » Le Limpopo, valawuri va ndhavuko va kotile ku kuma swileriso swa nawu swo yimisa swirho swa muganga ku khoma tihlengelletano. Sweswo swi endlekile hambiloko Khoto ya Vumbiwa yi vule leswaku a swi le nawini eka nadzu wa *Pilane vs Pilane* (2013).
- » Valawuri va ndhavuko le Limpopo ni leka tindhawu ta KwaZulu-Natal va hakerise vaaki va le matikoxikaya tihakelo to karhi. Loko vaaki va matikoxikaya va tsandzeka ku humesa tihakelo teto, a va pfumeleriwi ku kuma papila ra adirese ya vutshamo, leyi va lavaka ku pfula tiakhawunti ta le bangi ni ku kuma Mapapila ya Vutitivisi. Vanhu va tlhela va aleriwa ku kuma ndhawu yo lahla vafi ni vukorhokeri byin'wana loko va tsandzeka ku humesa hakelo yoleyo.
- » Muganga wun'wana le Limpopo wu xanisiwa hi murhangeri wa ndhavuko loyi a va lawulaka hi nsindziso. Loko muganga wu nga fambisani ni swileriso swa murhangeri wa ndhavuko, u tirhisa vuthu rakwe ra le tlhelo leri vuriwaka "Green Berets". U hirimuxe miako yin'wana leyi akiweke hi vanhu hikuva a va ri hava mpfumelelo wakwe. Ti-Green Berets ti tlhela ti tirhisa ku hlasela, ku tlhakisa ni ku pfalela emuakweni wa vuhosi, swirho swihi ni swihi swa muganga leswi nga fambisaniki ni magoza ya murhangeri wa ndhavuko.

- ◇ Nandzu wa le khoto wu andlala swiphiso leswi humeleleke loko Palamendhe ni vusimekanawu bya xifundzha byi ri karhi byi tirhana na TKLA ni ku boxa xivangelo xo va endlelo ra kona ri nga fambisani ni vumbiwa – ngopfungopfu timhaka ta ku kuma swibumabumelo swa rixaka.
- ◇ Nandzu wu ta tlhela wu kombisa swiphiso swo karhi swa marito lama tirhisiweke ni swiyenge swa TKLA.
- ◇ ARD yi pfumelelana ni ku amukeriwa ximfumo ka MaKhoi ni MaSan naswona yi yima swin'we ni vanhu va MaKhoi ni MaSan lava nga khumbiwa ku biha hi Nawu lowu. Timfanelo ta vona ta misava ni xidemokrasi na swona swi le khombyeni.
- ◇ ARD yi tlhela yi pfumelelana ni ku nga kavanyetiwi ka nawu wa ntumbuluko ni vurhangeri bya ndhavuko lebyi byarhaka vutihlamuleri hi ku nyikiwa matimba hi vanhu. ARD yi ta seketela vuhleri bya nawu lebyi hlohlotelaka muxaka wolowo wa vurhangeri bya ndhavuko ni nawu wa ntumbuluko.
- ◇ Swa koteka leswaku hulumendhe yi amukela ximfumo vanhu va MaKhoi ni MaSan, vurhangeri bya ndhavuko ni nawu wa ntumbuluko handle ko xungeta timfanelo ta vaaki va le matikoxikaya.

**Swiyenge leswi
khumbekaka
swa Vurhangeri
Bya Ndhavuko
Ni Bya
MaKhoi-San
Nawu 3 wa
2019**

Ku seketela huvo ya vuhosi kumbe vuhosikati, khanselarankulu ya ndhavuko, khanselara ya ndhavuko, khanselara ya MaKhoi-San ni khanselantsongo ya ndhavuko

23. (1) Mfumo wa tiko wu nga ha tshuka wu amukela ku vekiwa ka nawu wo tano kumbe magoza man'wana lawa ya fanele naswona mfumo wa xifundzha wu fanerile —

(a) ku seketela ni ku tiyisa matimba ya tikhanselara ta vuhosi kumbe vuhosikati, tikhanselarankulu ta ndhavuko, tikhanselara ta ndhavuko, tikhanselara ta MaKhoi-San ni tikhanselarantsongo ta ndhavuko ku hetisisa mitirho ya tona, naswona nseketelo wo tano wu katsa ku hleriwa ka nseketelo wa vufambisi ni wa timali; ni

(b) ku veka tihloko ni ku kongomisa timali ta tikhanselara teto: Ntsendze loko Ndzawulo, hi ku fambisana ni xiyenge 62, yi veka tihlo eka vufambisi bya timali bya khanselara yoleyo.

(2) Holobye wa xifundzha, endzhaku ko burisana ni khanselara ya vuhosi kumbe vuhosikati, khanselarankulu ya ndhavuko, khanselara ya ndhavuko kumbe khanselara ya MaKhoi-San leyi kumekaka exifundzheni xexo a nga—

(a) simeka nhlayo ni swiyenge swa miholo swa mitirho leyi lavekaka ku endla mitirho ya vufambisi, ya timali ni leyi yelanaka hi ku fambisana ni khanselara yo karhi;

(b) simeka swipimelo swihi ni swihi swa ntirho leswi lavekaka eka mitirho yoleyo; ni

(c) ku veka vanhu lava fanelekaka eka mitirho leyoleyo hi ku ya hi maendlelo ya ku hirha lama tirhaka eka hulumendhe ya xifundzha kumbe ku bumabumela vatirhelamfumo va le ka mfumo wa xifundzha ku endla mitirho yoleyo.

(3) (a) Hi xikongomelo xa xiyengentsongo (1) Holobye u fanele, hi ku kanerisana n Vuhlayisamali bya Xifundzha lebyi faneleke ni hi ku landza magoza man'wana ya nawu kumbe lawa ya boxiwaka eka xiyengentsongo (1), a nga endla leswaku ku pfuriwa akhawunti ya khanselara yin'wana ni yin'wana leyi simekiweke leyi boxiwaka eka xiyengentsongo (1) laha ku faneleke ku hakeriwa—

(i) mihlengo hinkwayo ya ku tirhandzela leyi endliwaka hi swirho swa muganga wo karhi;

(ii) timali hinkwayo leyi kumiwaka eka miako yihi ni yihi leyi nga ehansi kumbe yi kongomisiwaka hikhanselara yoleyo;

(iii) mihlengo yihi ni yihi ya mali leyi nyikiwaka khanselara yoleyo hi munhu, huvo kumbe nhlango;

(iv) timali tihi ni tihi leti hakeriwaka khanselara hi ku landza swiletelo swa ntirhisano kumbe ntwanano lowu andlariweke eka xiyenge 24; ni

(v) timali tihi ni tihi tin'wana leti kongomsiwaka kumbe ku pfumeleriwa hi Holobye.

(b) Hi swikongomelo swa lawula akhawunti yihi ni yihi leyi boxiwaka eka ndzimana (a), Holobye u fanele, hi ku kanerisana ni Vuhlayisamli bya Xifundzha ni hi ku landza ndzimana (c) ni magoza wahi ni wahi man'wana ya nawu lama hlamuseriwaka eka xiyengentsongo (1), ku simeka—

- (i) maendlelo ya swa timali ni vulawuri lebyi tirhaka eka akhawunti yoleyo;
- (ii) swipimelo swihi ni swihi leswi tirhaka eka akhawunti yoleyo;
- (iii) ku vekisiwa ka timali tihi ni tihi hi khanselara leyi khumbekaka; (iv) ku hakeriwa ka swikoxo hi khanselara leyi khumbekaka;
- (v) swikongomelo leswi timali leti nga eka akhawunti yoleyo ti nga tirhiseriwaka swona hi khanselara leyi khumbekaka;
- (vi) ku pfariwa ka tiakhawunti tihi ni tihi, ku katsa akhawunti ya thirasiti kambe ku nga khatisi akhawunti ya thirasiti leyi hlamuseriwaka eka xiyenge 10 xa Trust Property Control Act, 1988 (Nawu Nom. 57 wa 1988), ni ku hundziseriwa ka timali tihi ni tihi eka akhawunti yin'wana yo tano kumbe akhawunti ya thirasiti ku ya eka akhawunti lebyi hlamuseriwaka eka ndzimana (a);
- (vii) swilaveko swo bika leswi tirhaka eka akhawunti yoleyo; ni
- (viii) magoza wahi ni wahi man'wana lawa ma faneleke hi ku ya hi Muphurimiyara ku tiyisisa vufambisi lebyinene ni lebyi khululakaka bya akhawunti yoleyo, naswona a nga ha veka mutirhi wu huma eka hulumendhe ya xifundzha ku pfuma khanselara leyi kumbekaka hi vufambisi bya akhawunti yo tano kumbe ku tamela akhawunti yoleyo ku pfuna khanselara leyi kumbekaka: Ntsena loko hi swikongomelo swa tindzimanantsongo (ii) ku ya eka (vii) Muphurimiyara u fanele ku kanerisana ni khanselara leyi khumbakaka a nga si endla xiboho hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka tindzimanantsongo.

(c) Holobyenkulu u fanele, hi ku kanerisana ni Holobyenkulu wa Timali ni le ndzhaku ko kanerisana ni Tipurimiyara, hi ku endla xitivi eka Gazette a andla mimpimanyeto ya masungulo leyi faneleke ku landzeriwa hi Muphurimiyara hi swikongomelo swa ndzimana (b)(i) ku ya eka (vii).

(d) Lembe ra timali ra khanselara yihi ni yihi leyi hlamuseriwaka eka xiyenge lexi ri fanele ku fambisana ni lembe ra timali ra ndzawulo ya xifundzha leyi nga ni vutihlamuleri byo seketela khanselara yoleyo hi mali.

(4) (a) Hulumendhe ya xifundzha laha rhavi ra muganga wa MaKhoi-San ri amukeriweke kona ximfumo yi fanele ku simeka nawu wo tano kumbe magoza lama lavekaka ku nyikela nseketelo wa vufambisi eka rhavi rero: Ntsendze loko rhavi ri nga kumeki exifundzheni laha khanselara ya MaKhoi-San yi amukeriweke kona ximfumo, Muphurimiyara wa xifundzha laha rhavi ri kumekaka kona u fanele ku rhanga hi ku kanerisana ni Muprimiyaa wa xifundzha laha khanselara ya MaKhoi-San yi kumekaka kona ku tiyisisa maendlelo yo fana eku nyikeleni nseketelo wo tano wa vufambisi.

(b) Hulumendhe ya xifundzha laha rhavi ra muganga wa MaKhoi-San ri amukeriweke kona ximfumo yi ni vutihlamuleri bya ku tirhisiwa ka mali emhakeni ya khomiwa ka tinhlengeleto ta khanselara ya MaKhoi-San hi murhangeri wa rhavi la khumbekaka.

Ntirhisano ni mitwanano

24. (1) Mfumo wa tiko ni tihulumende tha swifundzha, hi ku simekiwa ka nawu kumbe hi magoza man'wana, ti nga ha kongomisa mitirhisano ni mitwanano hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyenge lexi.

(2) Tikhanselara ta vuhosi kumbe vuhosikati, tikhanselarankulu ta ndhavuko, tikhanselara ta ndhavuko, tikhanselara ta MaKhoi-San ni tikhanselarantsongo ta ndhavuko ti nga ha nghenela mitirhisano ni mitwanano exikarhi ka tona, swin'we ni—

(a) timasipala;

(b) tindzawulo ta mfumo; ni

(c) munhu wihi ni wihi un'wana, huvo kumbe nhlngano.

(3) Ntirhisano kumbe ntwanano wihi ni wihi lowu ngheneriwaka hi tikhanselara tihi ni tihi leti hlamuseriwaka eka xiyengentsongo (2) wu fanele wu tsariwa ehansi naswona, handle ko honisa swiletelo swa nawu wihi ni wihi, —

(a) wu fanele wu vuyerisa muganga lowu yimeriwaka hi khanselara.

(b) wu fanele, ku engetela eka swiletelo swihi ni swihi swin'wana, wu tamela swiletelo leswi kongomeke leswi boxaka vutihlamuleri bya un'wana ni un'wana loyi a khumbekaka ni ndlela ya ku yimisiwa ka ntirhisano kumbe ntwanano wo tano;

(c) wu lawuriwa hi—

(i) ku rhangana hi ku kanerisa ni muganga lowu khumbekaka lowu yimeriwaka hi khanselara 45 yoleyo;

(ii) ku endliwa ka xiboho xo seketela ntirhisano kumbe ntwanano lexi endliwaka hi vo tala va swirho swa muganga lava nga kona eka nkanerisno lowu hlamuseriwaka eka ndzimanantsongo (i); ni

(iii) xiboho lexi rhangakeke xi tekiwa hi khanselara yoleyo lexi kombisaka hi ku tsariwa ehansi nseketelo wa khanselara 50 eka ntirhisano kumbe ntwanano wolowo;

(d) wu nga ha lulamisiwa hi Muphurimiyara wa xifundzha laha khanselara yi kumekaka kona naswona a wu nge tirhi ku kona wu lulamisiwa khwatsi; naswona

(e) a wu nge bohi eka mfumo kumbe munhu, huvo kumbe nhlngano wihi ni wihi lowu nga riki xiphemu xa 55 wa ntirhisano kumbe ntwanano wolowo.

(4) Ntirhisano kumbe ntwanano wihi ni wihi lowu hlamuseriwaka eka xiyengentsongo (2) wu fanele—

(a) wu sekeriwa eka swiletelo swa maendlo swa ku xiximana ni ku xiyiho xikhundlha ni vutihlamuleri bya lava khumbekaka; ni

(b) wu kongomisiwa ni ku sekeriwa eka swiletelo swa maendlelo swa vulawuriwi byo khomisana.

(5) Khanselara yihi ni yihi leyi hlamuseriwaka eka xiyengentsongo (2), yi nga ha nghenela ntwanano wo phamela vukorhokeri ni masipala hi ku landza Hulumendhe ya Ndhawu: Nawu wa Mafambiselo ya Masipala, 2000 (Nawu Nomb.. 32 wa 2000), ni nawu wihi ni wihi wun'wana lowu khumbekaka.

(6) Muphurimiyara u fanele—

(a) ku veka tihlo eka mitirhisano ni mitwanano hinkwayo hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyenge lexi ni ku teka magoza lama faneleke ku tiyisisa tirha khwatsi kumbe ku yimisiwa ka yona.

(b) ku nyika Holobyenkulu tikopi ta mitirhisano kumbe mitwanano hinkwayo leyi hlamuseriwaka eka xiyengentsongo (3)(d) kasi tikopi ta kona ti fanele ku hlayisiwa hi Ndzawulo eka vuhlayisamahungu lebyi faneleke; ni

(c) ku kambela mitirhisano ni mitwanano hinkwayo hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyenge 63(22).

(7) (a) Muphurimiyara, loko a kambela ku lulamisiwa ka mitirhisano kumbe mitwanano yihi ni yihi hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyengentsongo (3) (d), u fanele ku eneriseka leswaku swileletelo swa xiyengentsongo (3)(a), (b), (c) na (e) swi landzeriwile

(b) Loko Muphurimiyara a vona leswaku ntirhisano kumbe ntwanano a wu landzeli swiletelo swa xiyengentsongo (3)(a), (b), (c) kumbe (e), kutani Muphurimiyara u fanele hundzisela ntirhisano kumbe ntwanano wolowo eka vanhu lava ngheneleke ntirhisano kumbe ntwanano wa kona, swin'we ni swivangelo swo tsandzeka ku lulamisa ntirhisano kumbe ntwanano, ivi a kombela leswaku va lulamisa swihoxo leswi boxiweke eka swivangelo swakwe.

Xiyenge 25

Ku aviwa ka mitirho eka khanselara ya vuhosi kumbe vuhosikati, khanselarankulu ya ndhavuko, khanselara ya ndhavuko, khanselara ya MaKhoi-San, khanselantsongo ya ndhavuko ni varhangeri va ndhavuko ni va MaKhoi-San

25. (1) Ndzawulo leyi nga eka xiyenge xa hlumendhe xa tiko kumbe xifundzha, hi ku ya hi xiyimo xa kona, hi ku simekiwa ka nawu kume hi magoza man'wana yi nga ha veka ntirho wa khanselara ya vuhosi kumbe vuhosikati, khanselarankulu ya ndhavuko, khanselara ya ndhavuko, khanselara ya MaKhoi-San, khanselarantsongo ya ndhavuko ni varhangeri va ndhavuko ni MaKhoi-San malunghana ni xivandla xa ntirho xa ndzawulo yoleyo: Ntsendze loko ntirho wolwo wu nga katsi matimba yo endla swiboho.

(2) (a) Endlelo ni ntila wo wu landzela eka ntirho lowu hlamuseriwaka eka xiyengentsongo (1) eka tikhanselara kumbe varhangi vahi ni vahi lava hlamuseriwaka eka xiyengentsongo, swin'we ni mpimo wa kona, swipimelo ni switirhisiwa leswi fambisanaka ni swiletelo sweswo, hi ku ya hi ndzimana (b), swi nga ha langutiwa hi ndzawulo leyi khumbekaka.

(b) Emahlweni ko va ndzawulo yi hlela ntirho hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyengentsongo (1), ndzawulo yoleyo yi fanele—

(i) eka ndzawulo ya tiko, yi kuma mpfumelelo wa Holobyenkulu ni ku burisana ni Yindlu ya Tiko; ni

(ii) eka ndzawulo ya xifundzha, yi kuma mpfumelelo wa xirho xa Khanselara ya Vafambisinkulu leyi nga ni vutihlamuleri bya timhaka ta ndhavuko exifundzheni lexi khumbekaka ni ku kanerisana ni vuhosi lebyi khumbekaka bya xifundzha ni bya ndhawu.

(3) Laha ndzawulo yi hleleke ntirho wa khanselara kumbe murhangeri wihi ni wihi hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyengentsongo (1), ndzawulo yoleyo yi fanele ku veka tihlo eka hetisisiweni ka ntirho wa kona ni ku tiyisisa leswaku—

(a) ku endliwa ka ntirho wolowo ku fambisana ni Vumbiwa ni nawu wihi ni whi lowu khumbekaka; naswona.

(b) ntirho wa kona wu endliwa khwatsi ni hilaha ku humelelaka.

(4) Laha tikhanselara kumbe varhangeri lava hlamuseriwaka eka xiyengentsongo (1) va tsandzekaka ku endla ntirho hilaha swi boxiwaka hakona eka xiyengentsongo (3), ntirho wolowo kumbe switirhisiwa swihi ni swihi leswi nyikiwaka khanselara kumbe murhangeri ku endla ntirho wolowo swi nga tlherisiwa hi ndzawulo leyi khumbekaka: 50 Ntsendze loko emahlweni ka ku tlherisiwa koloko, ndzawulo leyi khumbekaka yi fanele yi rhangana hi ku kuma swivangelo swa ku tsandzeka ku endliwa ka ntirho wa kona, loko swi fanerile, ku hlomisa tikhanselara teto hi vuswikoti byo hetisisa ntirho wa kona.

(5) (a) Loko ndzawulo ya tiko kumbe ya xifundzha yi hlele ntirho hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyengentsongo (1), ndzawulo yoleyo yi fanele ku tivisa ndzawulo—

- (i) hi mpimo wa nkarhi wa kona;
- (ii) swipimelo ni switirhisiwa leswi katsekaka; ni
- (iii) vito ra khanselara kumbe murhangeri la khumbekaka.

(b) Loko ndzawulo ya tiko kumbe ya xifundzha yi ttherisa ntirho kumbe switirhisiwa hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyengentsongo (4), ndzawulo yoleyo yi fanele ku tivisa Ndzawulo hi swivangelo swa ku ttherisiwa koloko.

(c) Ndzawulo yi fanele ku hlayisa tirhekhodo leri fanele ta mahungu hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka tindzimana (a) ni (b).

(6) Ku aviwa kumbe ku ttherisiwa ka ntirho hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyenge lexi swi fanele ku kandziyisiwa leswaku swi voniwa eka Gazette kumbe Gazette ya Xifundzha, hikuya hi xiyimo, hi ndzawulo leyi khumbekaka.

Xiyenge 63. (3), (4), (21) na (22)

Malunghiselelo ya ku cinca

63 (3) "Rixaka" rin'wana ni rin'wana, leri emahlweni ka 24 Ndzhati 2004, ri simekiweke hi ku landza nawu lowu tirhaka naswona a ra ha amukeriwa ximfumo, ri tekiwa tanihi muganga wa ndhavuko hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyenge 3 xa Nawu, hikuya hi—

(a) ku tlherisiwa ka ku tekiwa ximfumo ka rona hikuya hi swiletelo swa xiyenge 4; kumbe

(b) xibumabumelo xa CTLDC, laha swi faneleke kona.

(4) (a) Vulawuri bya vuhosi, lebyi emahlweni ka 24 Ndzhati 2004, byi simekiweke naswona a bya ha amukeriwa ximfumo, byi tekiwa byi ri khanselara ya ndhavuko hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka xiyenge 16 xa nawu naswona byi fanele ku endla mitirho leyi hlamuseriwaka eka xiyenge 20: Ntsendze loko vulawuri byebyo bya vuhosi byi hleriwa vuntshwa ku fambisana ni swiletelo swa xiyenge 16(2) ku nga si hundza malembe mambirhi ya ku sungula ku tirha ka Nawu.

(b) Loko, emahlweni ko va Nawu wu sungula ku tirha, vulawuri bya vuhosi byi hleriwe vuntshwa hilaha swi hlamuseriwaka hakona eka ndzimana (a), kambe ku hleriwa vuntshwa koloko a ku fambisananga ni swilaveko swa xiyenge 16(2), vulawuri byebyo bya vuhosi byi tekiwa tanihi khanselara ya ndhavuko naswona, ku nga si hela malembe mambirhi yo va Nawu wu sungule ku tirha, byi fanele ku hleriwa vuntshwa hi ku pfumelelana hi ku helela ni swiletelo swa xiyenge 16(2).

(c) Loko mpimo wa mikarhi leyi hlamuseriwaka eka ndzimana (a) kumbe (b) yi nga fikeleriwi, Holobyenkulu, eka lembe rin'we endzhaku ka ku hela ka mikarhi leyi pimiweke ni le ndzhaku ko kanerisana ni Muphurimiyara la khumbekaka, a nga ha tirhisiwa swiletelo leswi nga eka xiyenge 16(2) ku tiyisisa leswaku vulawuri byebyo bya vuhosi kumbe khanselara ya ndhavuko yi simekiwa kumbe ku hleriwa vuntshwa hi ku landza swiletelo swa xiyenge 16(2).

(d) Swiletelo swa xiyenge 16(5) swi tirha eka nhlngano wihi ni wihi kumbe ku hleriwa vuntshwa loku hlamuseriwaka eka xiyengentsongo.

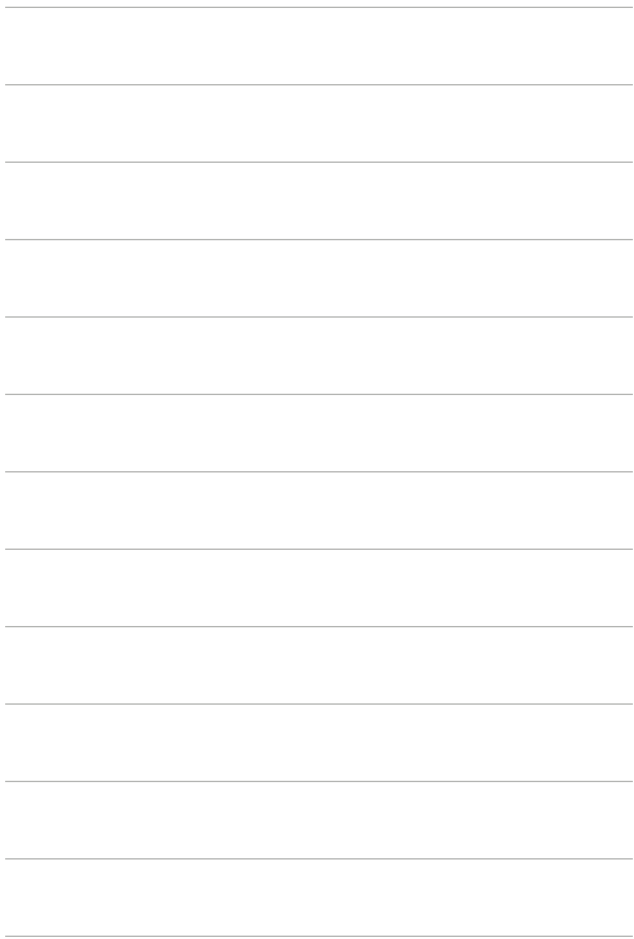
(21) Loko swi endleka leswaku ndhawu leyi lawuriwaka hi khanselara ya ndhawu kumbe khanselantsongo ya ndhawu yi hleriwa hikuya hi nawu wa tiko kumbe wa xifundzha emahlweni ko va Nawu wu sungula ku tirha, Muphurimiyara, ku nga si hela malembe manharhu ya ku sungula ku tirha ka Nawu, kumbe nkarhi wun'wana lowu pimiwaka hi Muphurimiyara, tindhawu leti lawuriwaka ti nghenisiwa emepeni ni ku kandziyisa timepe teto hi ku tivisa eka Gazette ya Xifundzha leyi faneleke.

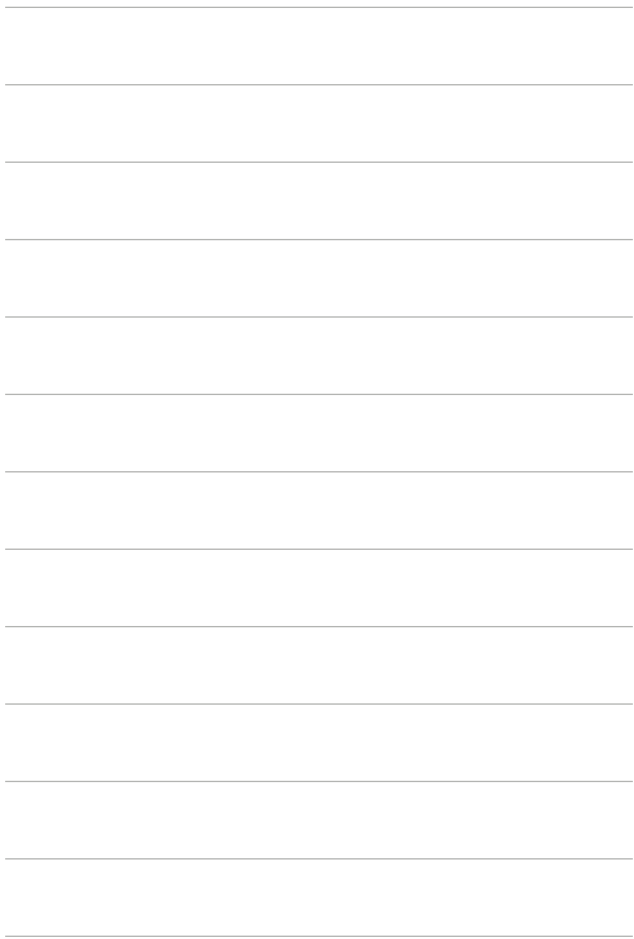
(22) (a) Ntirhisano kumbe ntwanano wihi ni wihi lowu ngheniwaka hi khanselara ya vuhosi kumbe vuhosikati, khanselankulu ya ndhavuko, khanselara ya ndhavuko kumbe khanselantsongo ya ndhavuko emahlweni ko Nawu wu sungula ku tirha, ku nga si hela malembe manarhu ya ku sungula ku tirha, wu fanele ku kamberiswa hi Muphurimiyara la khumbekaka ku vona loko ntirhisano kumbe ntwanano wa kona wu fikelela swilaveko swa xiyenge 24(3)(a), (b), (c), (e) na (4).

(b) Loko Muphurimiyara a vona leswaku ntirhisano kumbe ntwanano lowu hlamuseriwaka eka ndzimana (a) a wu fikeleli swilaveko sweswo, Muphurimiyara u fanele ku hundzisela ntirhisano kumbe ntwanano wa kona eka swirho leswi ngheneleke ntirhisano kumbe ntwanano wolowo ivi a va kombela ku lulamisa kumbe ku nghenela vuntshwa eka ntirhisano kumbe ntwanano wolowo ku tiyisisa leswaku ku landzeriwa xiyenge 24(3) (a), (b), (c), (e) na (4), kumbe ku herisa ntirhisano kumbe ntwanano wolowo.

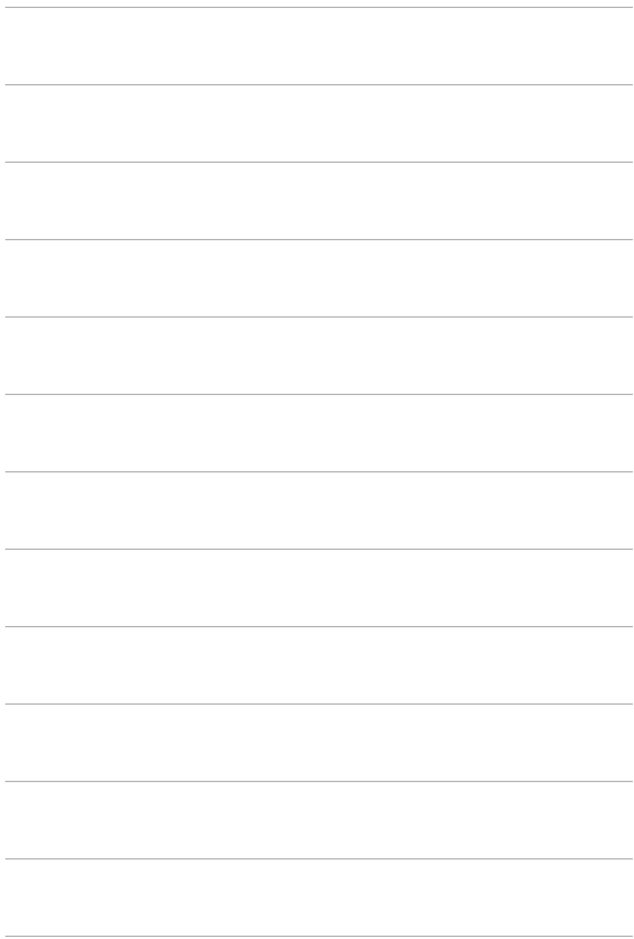
(c) Swiletelo swa xiyenge 24(6) swi tirha eka mitirhisano ni mitwanano leswi hlamuseriwaka eka xiyengentsongo.

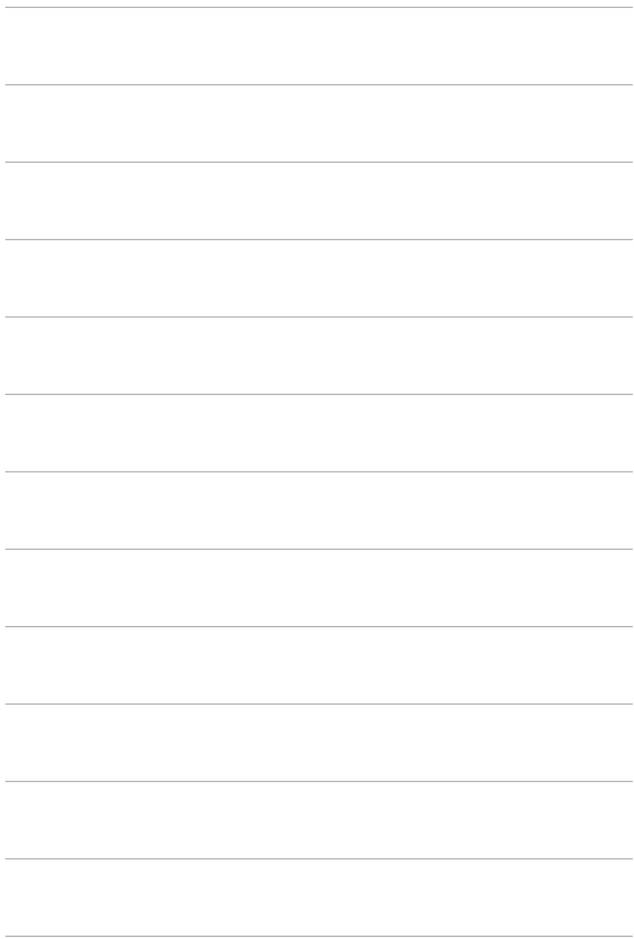
(d) Swiletelo swa xiyengentsongo a swi tirhi eka ntirhisano kumbe ntwanano wihi ni wihi lowu, loko Nawu wu sungula ku tirha, wu ngheneriweke hi ku landza swiletelo swihi ni swihi swa nawu wo karhi.

ALLIANCE FOR RURAL DEMOCRACY

Telephone: 010 021 0572

Email: info@ruraldemocracy.org.za

Website: www.ardt.org.za

LEGAL RESOURCES CENTRE

Telephone: 011 038 9709

Email: info@lrc.org.za

Website: www.lrc.org.za

LAND AND ACCOUNTABILITY RESEARCH CENTRE

Telephone: 021 650 3288

Email: pbl-larc@uct.ac.za

Website: www.larc.uct.ac.za

STOP THE
BANTUSTANS

FIND OUT MORE

stopthebantustanbills.org

** @StopTheBills**